

Чечин М. Ю.,
аспірант

Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

ПРОБЛЕМИ ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

PROBLEMS GETTING EDUCATION SENTENCED TO PRISON

У статті проаналізовано й узагальнено наявні проблеми у сфері здобуття формальної освіти засудженими до позбавлення волі. Наголошено на необхідності відмежування процесу отримання засудженими освітніх послуг від діяльності адміністрації. Вказано, що належними суб'єктами для забезпечення освіти в установах мають бути представники Міністерства освіти і науки та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: позбавлення волі, освіта засуджених, виправлення, ресоціалізація, професійна освіта.

В статье проанализированы и обобщены имеющиеся проблемы в сфере получения формального образования осужденными к лишению свободы. Отмечено необходимость отграничения процесса получения осужденными образовательных услуг от деятельности администрации. Указано, что надлежащими субъектами для обеспечения образования в учреждениях должны быть представители Министерства образования и науки и институтов гражданского общества.

Ключевые слова: лишение свободы, образование осужденных, исправления, ресоциализация, профессиональное образование.

The article analyzes and summarizes existing problems in receiving formal education sentenced to prison. Emphasized on the necessity of separating the process of obtaining educational services to inmates of administration. It is claimed that proper entity to provide education institutions must be representatives of the Ministry of Education and civil society.

Key words: prison, sentenced education, correction, re-socialization, professional education.

Вступ. Актуальність звернення до проблем здобуття освіти засудженими до позбавлення волі зумовлена розпочатою у 2016 році реформою пенітенціарного відомства. За висловами керівників міністерства, базою для реформи має стати ідея виправлення та реабілітації засуджених осіб. Освіта має величезний потенціал для досягнення вказаного результату. Однак наявний нормативний порядок доступу засуджених до освіти, хоча і видається доволі чітким, насправді призводить до обмеження конституційного права на освіту та не дозволяє водночас забезпечити зв'язок освіти з успішною соціальною адаптацією цих осіб після звільнення.

Питання освіти засуджених зазвичай розглядають як певний елемент системи виховного впливу. За час незалежності до цього питання зверталась велика кількість дослідників, зокрема: К.А. Автухов, А.П. Гель, Т.А. Денисова, О.Г. Колб, О.В. Лисодед, В.П. Олло, А.Х. Степанюк, С.В. Сюр, О.В. Таволжанський, В.М. Трубников, С.В. Хуторна, І.С. Яковець та ін. Однак більшість із публікацій вказаних авторів мали прикладний характер, не визначали і не вирішували комплексу проблем у сфері освіти засуджених.

Метою статті є узагальнення та розгляд основних перепон до функціонування ефективної системи освіти засуджених до позбавлення волі.

Найперша проблема – це тісний зв'язок освіти з установою виконання покарань. Дослідження доводять, що система освіти засуджених перебуває зараз у розпливчастому та невизначеному стані вже за визначенням, виходячи з «начинки» самих виправних установ. Адже в «соціальні лепрозорії», якими

є пенітенціарні установи, зібрані ті, хто, за оцінкою правоохоронних органів та судової системи, заважають, перешкоджають стабільності суспільства та держави. Саме тому виправні установи – це епіцентри соціального негативу, що позначаються істотно й на діяльності освітніх закладів при виправних установах [1, с. 177–178]. У таких умовах створення позитивного навчального середовища є великою проблемою. Крім того, намагання поєднати освіту в місцях позбавлення волі з режимом виконання-відбування покарань доволі часто призводить до переваги саме каральних елементів режиму над освітнім процесом.

Так, навчання засуджених у консультаційних пунктах відбувається за моделлю середньої загальноосвітньої школи або вечірньої школи, але з урахуванням обмежень, пов'язаних із забезпеченням внутрішнього розпорядку. Наприклад, у Київському слідчому ізоляторі (СІЗО) функціонує освітньо-консультативний пункт за моделлю та як філія вечірньої школи, заняття проходять декілька разів на тиждень із 16.00 до 19.30 по камерах (для ув'язнених кожної камери – окремо), три навчальні аудиторії розраховані на викладання 3 навчальних предметів. Під час такого підходу не зрозуміло, як відбувається викладання предметів відповідно до навчальних програм по класах, адже в кожного класу свої вимоги до змісту навчальних предметів, та як відпрацьовується навчальне навантаження. Тобто можна побачити суттєве обмеження в кількості навчальних годин, а також у переліку та змісті навчальних предметів, які викладають ув'язненим [2, с. 33].

У ході нашого дослідження засуджені також неодноразово посилались на доволі формальне зна-

чення освіти в місцях позбавлення волі. Зокрема, у разі потреби виконувати замовлення, що отримало виробництво установи, для засуджених скасовують всі заняття, хоча формально вони залишаються проведеними «на папері». Працівники навчальних центрів та шкіл на території установ виконання покарань вказують на можливість скасування занять у разі проведення якихось режимних чи виховних заходів із засудженими або співробітниками. Тобто дотепер освіту не сприймають як обов'язкових позитивний елемент життя в місцях позбавлення волі.

Але «відлучаючи» засуджених від навчальних закладів суспільства, законодавець водночас не вказує на обов'язковість їх створення при установах виконання покарань. У результаті це призводить до вирішення цього питання за так званим остаточним принципом, коли школи та інші навчальні заклади при колоніях ліквідовують у разі неостаточності фінансування, тим більше, що це питання «віддано на відкуп» органам місцевої влади та самоврядування. Наприклад, у Харківській області міська рада прийняла рішення про закриття з 1 вересня 2015 року вечірніх шкіл при колоніях міста на тій підставі, що через збільшення дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, фінансування необхідно передати до закладів, які навчають саме цих дітей.

Таким чином, право в засуджених на освіту формально було і є, натомість число механізмів його реалізації не збільшується, а, навпаки, скорочується. У теперішній час, беручи до уваги і практику Європейського суду з прав людини щодо обмежень прав, можна однозначно стверджувати, що через відсутність чітких законодавчих норм, якими встановлюють обмеження, українська практика відмови засудженим в освіті порушує протокол Конвенції про права людини й основоположні свободи. Загальне уявлення про розуміння необхідного обсягу правообмежень, як видається, доволі чітко окреслене у практиці Європейського суду з прав людини. Наприклад, у рішенні «Хірт проти Сполученого Королівства» (*Hirst v. the United Kingdom*) суд указав, що будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватися з урахуванням вимог безпеки частково для попередження злочинів і безладів, і такі обмеження повинні бути невід'ємно пов'язаними з умовами ув'язнення [3]. Тому метою застосовуваних обмежень повинні бути: безпека, попередження злочинів та безладів. Жодна з наведених підстав не може слугувати виправданням обмеженості доступу до офіційно визнаних освітніх послуг чи діяльності.

Подібні норми містять і національні законодавчі акти. Так, положення ч. 3 ст. 63 Конституції України за яким засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Близько до тексту цієї норми сформульовано і зміст ч. 2 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України): «Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень,

визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду». Таким чином, Конституція України та КВК України вказують на два джерела обмежень прав та свобод засудженого – це законодавство та вирок суду. Звідси – доступ до освіти в період відбування покарання у виді позбавлення волі має бути таким же, як і в усіх вільних громадян, а його обмеження створює пряме порушення положень названих нормативних актів.

Другою проблемою варто відзначити таке: спільне відкриття Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) та Державної пенітенціарної служби України (ДПтС) навчальних центрів при установах виконання покарань та професійно-технічних училищ призводить до орієнтування цих закладів винятково на наявне в установі виробництво, а ці професії далеко не завжди є затребуваними у вільному суспільстві. Все це не дозволяє оволодіти професією, що користуватиметься попитом на ринку праці та врешті-решт не створює умов для ресоціалізації особи після звільнення [4, с. 294]. Зазвичай список професій, запропонованих професійно-технічними закладами в місцях позбавлення волі, обмежують такими, які не вимагають великих матеріальних витрат на технічне забезпечення або для оволодіння якими матеріально-технічна база є в самому закладі. Найбільший спектр – 11 професій у навчальних центрах і 22 професії на виробництві. Основні професії, які можна здобути під час відбування покарання, – це швачка, муляр, штукатур, електромонтер, токар, електрогазозварювальник, слюсар із ремонту сільськогосподарських машин та устаткування, тесляр тощо [5, с. 17].

Водночас створення спеціальних закладів в установах має своїм іншим наслідком і те, що адміністрація не вбачає потрібним забезпечувати доступ засуджених до навчання в подібних закладах за межами установ, а МОН України навіть не розглядає можливість доступу таких осіб до освітніх програм у цивільних закладах освіти. Так само поза межами активної діяльності та підвищення кваліфікації опиняються й працівники центрів та шкіл у колоніях: вони не беруть участі в наявних програмах, а роботу з ними проводять украй рідко і майже завжди завдяки зусиллям громадських організацій. У підсумку ні про які інноваційні методики викладання та форми навчання в установах виконання покарань не йдеться.

Як справедливо зауважує з цього приводу О.О. Безносюк, зміст освітніх послуг, який існує нині в професійно-технічних навчальних закладах при пенітенціарних установах, не повною мірою дозволяє викладацькому корпусу забезпечити у слухачів цілісне уявлення про сферу їхньої майбутньої професійної діяльності. Як результат такого стану речей відбувається певний розрив теорії від об'єктивного навчального процесу, а також частково нівелюється можливість досягнення засудженими високого рівня професійної компетентності ще під час навчання [6, с. 148].

По-третє, незважаючи на те, що освітня діяльність в установах виконання покарань має проводитись

фахівцями системи МОН України, саме адміністрація колоній відіграє основну роль у цьому процесі. Вона виявляє ініціативу щодо доцільності створення того або іншого навчального закладу, відповідає за організаційні аспекти навчальної діяльності (стан та забезпеченість класів, майстерень тощо), а також навіть є одержувачем державних коштів на ці цілі, зокрема, у межах бюджетної програми «Підготовка робітничих кадрів у професійно-технічних закладах соціальної реабілітації при установах виконання покарань». Зокрема, для цієї програми виділяли близько 3500 тис. грн на рік (для прикладу: у 2012 році – 3567,9 тис. грн [7], у 2016 році – 3408,4 тис. грн [8]), майже 80% із яких витрачали на оплату комунальних послуг та енергоносіїв. Так, протягом 2012 року 8 730 осіб здобували робітничу професію в установах виконання покарань [9, с. 148]. Вартість навчання однієї особи становила для бюджету (без урахування оплати праці викладачів) 408 грн на рік (!) і у 2016 році ситуація суттєво не змінилась. Тобто держава виділяє на освіту засуджених кошти, яких не може вистачити на ефективну організацію цього процесу (немає коштів на оновлення навчальної бази та впровадження освітніх інновацій).

Важливим моментом у вирішенні завдань професійного навчання засуджених є забезпечення професійно-технічних училищ (далі – ПТУ) та інших закладів для навчання висококваліфікованими інженерно-педагогічними кадрами. І хоча це є обов'язком МОН України та його органів на місцях, але адміністрація місць позбавлення волі повинна надавати всіляку допомогу в комплектуванні училищ, шкіл, курсів та іншого висококваліфікованими кадрами. Оскільки, як правило, на практиці ініціатива відкриття нових спеціальностей, комплектації ПТУ та інших форм навчальних закладів професійної орієнтації виходить від адміністрації колоній, то саме вона й подає списки вчителів, які погоджуються на роботу в місцях позбавлення волі, а органи освіти на місцях проводять перевірку їх кваліфікації та затверджують призначення. Таким чином, спостерігається недокомплектація установ освіти в місцях позбавлення волі педагогічними кадрами відповідної кваліфікації [5, с. 18].

Звичною практикою є відмова у призначенні викладачами навчальних закладів при установах виконання покарань викладачів іншої статі, внаслідок чого утворюється проблема з пошуком персоналу (бо переважно викладачами є жінки, а колоній значно більше саме чоловічих), а також складається гендерна нерівність у роботі. Подібні дії адміністрація установ часто пояснює небажанням або неможливістю забезпечення супроводу осіб протилежної статі на території установи.

Наказом Міністерства юстиції України від 16 травня 2016 р. № 1418/5 було затверджено Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Освіта» [10], у якій визначено, що заходи в межах реалізації цієї програми здійснюються згідно зі статтями 125, 126 Кримінально-виконавчого кодексу України та статтею 3 Закону України «Про освіту».

Участь засуджених у реалізації програми «Освіта» є складовою частиною процесу їх виправлення та ресоціалізації, становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам. Роботу щодо реалізації програми «Освіта» *проводить соціально-психологічна служба установи виконання покарань* у взаємодії з іншими структурними підрозділами установи із залученням територіальних органів управління освітою та навчальних закладів. Загальну координацію заходів із реалізації програми «Освіта» здійснює заступник начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи, а безпосередньо заходи з реалізації програми організовують та здійснюють працівники соціально-психологічної служби, посадові обов'язки та права яких у частині реалізації програми визначаються зазначеним Положенням. Зокрема, працівники соціально-психологічної служби установи, які безпосередньо організовують і здійснюють заходи з реалізації програми «Освіта», мають право: 1) розглядати питання, що виникають під час реалізації програми «Освіта», у межах повноважень, визначених Положенням про відділення соціально-психологічної служби, затвердженим наказом Міністерства юстиції України від 04 листопада 2013 року № 2300/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 04 листопада 2013 року за № 1863/24395; 2) порушувати питання про життя персоналом установи заходів, спрямованих на реалізацію програми «Освіта»; 3) отримувати від структурних підрозділів установи інформацію, яка має значення для реалізації програми «Освіта»; 4) ознайомлюватися з особовими справами засуджених, іншими наявними в установі матеріалами, що можуть мати значення для реалізації програми «Освіта»; 5) порушувати перед керівництвом установи клопотання щодо надання допомоги в реалізації програми «Освіта», її методичного та матеріально-технічного забезпечення; 6) представляти інтереси установи з питань навчання засуджених у навчальних закладах.

Отже, ключовим суб'єктом забезпечення доступу засуджених до освіти є працівники соціально-психологічної служби установи. При цьому жодними кваліфікаційними вимогами, які висувають до осіб, які призначають на відповідні посади в цій службі, не передбачається знання законодавства з питань освіти, правил та порядку вступу на навчання до різних закладів тощо. Як показало наше дослідження, засуджені не отримують необхідної інформації, що також негативно впливає на їх прагнення до участі в освітній діяльності.

По-четверте, професійне навчання засуджених проводять серед тих, хто не має професії, або з метою оволодіння суміжною професією чи підвищення виробничої кваліфікації. Подібний підхід також обмежує доступ засуджених до навчання, оскільки спрямований лише на певні категорії осіб, утримуваних у місцях позбавлення волі. Водночас прагнення засудженого до здобуття професійної освіти певного виду не є визначальним фактором.

Ситуація ускладнюється й іншою обставиною. Ще десять років тому керівництво системи вико-

нання кримінальних покарань запевняло, що «в ПТУ засуджений може опанувати декілька спеціальностей. Це не заборонено. До того ж професійне навчання зараховується йому як праця і є незайвим «плюсом» у його характеристиці на умовно-дострокове звільнення. І третє – це виробництво, адже отримані навички треба закріпити. Усе це в комплексі має допомогти засудженому, коли він вийде на волю. Бо він знатиме, що є фаховим робітником і, швидше, піде працювати, ніж знову красти чи грабувати» [11]. Натомість у сучасних умовах засуджені позбавлені такої можливості, оскільки за Законом України «Про професійно-технічну освіту» передбачено безоплатне навчання лише за однією спеціальністю чи на програмах підвищення кваліфікації. Тому протягом 7–10 років перебування в умовах ізоляції засуджений має право на безкоштовне здобуття лише однієї професії чи спеціальності, а це навряд чи позитивно впливає на можливість його подальшої адаптації в суспільстві та збільшенні конкурентоспроможності на ринку праці.

Висновок. Усе це вказує, що Державна кримінально-виконавча служба України не тільки неспроможна забезпечити самостійно створення необхідних умов для надання засудженим у міс-

цях позбавлення волі необхідного широкого спектру освітніх послуг, а й не може бути ключовим суб'єктом цієї діяльності. Таке становище зумовлено низкою чинників, зокрема браком необхідних знань та досвіду, реальних шляхів його здобуття, переваженість іншими функціональними обов'язками. Враховуючи, що за своєю суттю безперервна освітня діяльність спрямована на повернення засудженого в суспільство, вона повинна здійснюватися визначеними суб'єктами без відриву від суспільства та щодо членів суспільства.

За такого підходу основна роль має відводитися не представникам органів і установ виконання покарань, а МОН України, громадським й іншим соціальним інституціям. Безперечно, працівники колоній повинні бути основним суб'єктом щодо створення умов реалізації права на освіту, однак їх функція в цьому процесі має носити характер невтручання та відбору засуджених для навчання з позиції існування ризиків щодо їх поведінки. А головна роль у цій діяльності має відводитися іншим спеціалізованим суб'єктам та громадським утворенням. Установам виконання покарань слід імпортувати освітні послуги, створюючи лише організаційно-технічні умови для їх надання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сломчинский А.Г. Гуманно ли современное образование осужденных [Текст] / А.Г. Сломчинский // Мир образования – образование в мире. – 2005. – № 1 (17). – С. 177–178.
2. Удосконалення системи забезпечення прав та можливостей, пов'язаних із реінтеграцією у суспільство неповнолітніх та молоді, які перебувають у місцях позбавлення волі : аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження / Авторська колегія : Т. Журавель, І. Демченко, О. Кочемировська, О. Вакуленко, А. Зінченко, М. Костючок, Н. Белоносова. – К. : Державна пенітенціарна служба України, Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», Представництво Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ). – 2011. – 112 с.
3. Hirst v. The United Kingdom, Application No. 40787/98, Judgement of 24 July 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanrights.is/the-human-rights-project/humanrightscasesandmaterials/cases/regionalcases/europeancourttohumanrights/nr/2604/>.
4. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія / І.С. Яковець. – Х. : Право, 2013. – 392 с.
5. Ганіна Л.Б. Доступ засуджених до освітніх послуг в Україні / Л.Б. Ганіна // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 5. – С. 15–21.
6. Безносюк О.О. Сутність та складові професійної компетентності слухачів навчальних закладів системи професійно-технічної освіти / О.О. Безносюк // Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка. – 2015. – Випуск 5. – С. 146–153.
7. Закон України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17/print1453044817915465>.
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/928-19/print1443629133600317>.
9. Дука О.О. Особливості реалізації конституційного права засуджених на освіту [Текст] / О.О. Дука // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 7. – С. 147–150.
10. Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених : наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 р. № 1418/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16/paran22#n22>.
11. Кошинцев В. Ми не перевиховуємо засуджених, а виправляємо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.umoloda.kiev.ua/number/622/244/22524>.